

Erika Kržišnik

Neprostorski prostori v slovenski frazeologiji

1 Uvodni razmislek

V Slovarju slovenskega knjižnega jezika (dalje SSKJ) je iztočnici *prostor* kot prvi pripisan pomen 'kar je nesnovno, neomejeno in v čemer telesa so, se premikajo', kar bi pomenilo, da je to njen »osnovni pomen, to je tisti, ki je v sodobnem knjižnem jeziku nevtralen oziroma najmočnejši« (SSKJ, Uvod § 72). Pomen 's stenami, ploskvami omejen del tega' je naveden šele kot tretji (medtem ko je drugega 'z najmanj eno točko, ploskvijo določen del tega' mogoče porazdeliti med prvim in tretjim).¹ Res je, da slovenski leksem *prostor* glede lastnosti /ne/omejenosti pokriva dva ločena podkoncepta, toda vsaj v naivnem razumevanju je v njegovem osnovnem pomenu prisotna sestavina 'omejenost'.² Primerjava s slovarji drugih jezikov kaže, da je pomen slovenskega *prostor* precej bliže nemškemu *Raum* (po Wahrig 1982 je 1. pomen: 'durch Wände begrenzter Teil eines Gebäudes', po spletnem slovarju *duden online* 1. 'zum Wohnen, als Nutzraum [...] verwendeter, von Wänden, Boden und Decke umschlossener Teil eines Gebäudes') – kot hrvaškemu *prostor* (po Anić 2000: 1a. 'neograničena protežitost, ukupnost odnosa u svim dimenzijama i pravcima', 1b. 'zajedno s vremenom osnovni oblik ili kategorija postojanja materijalnoga svijeta' in 2a. 'dio Zemljine površine različite veličine', 2b. 'ograničen dio površine na koji se može što smjestiti'). Vendar je treba upoštevati, da ima hrvaščina na razpolago še izpeljanko *prostorija* s pomenom: 'dio unutrašnjosti zgrade, građevine, dio stana, odvojen zidovima' (prim. v SSKJ 3. pomen).³

-
- 1 Pri pomenskem opisu v SSKJ pogrešamo eksplicitno z dimenzionalnostjo definirani del pomena (implicitno je prisoten v 1. pomenu s 'se premikajo').
 - 2 Naivno razumevanje se nanaša na t. i. naivno sliko sveta (rusko »naivnaja kartina mira«), ki jo Apresjan (1974: 57) povezuje splošnim pomenom besede in postavlja v nasprotje s strokovnim/znanstvenim/specializiranim pomenom. V slovenskem jezikoslovju termin slika sveta in njegova vsebina nista pogosto prisotna (prim. v Balašova 2004: 3–17).
 - 3 V ruščini ima *пространство* podobno razmerje do *место* in približno tako je tudi razmerje med *space* in *location* v angleščini, pri čemer ima celo *space* v Oxford Advanced Learner's Dictionary (Deuter et al. 2015) SSKJ-jevskemu bližnji pomen 'the whole area in which all things exist and move' uvrščen šele na 10. mesto.

Z analizo kolokabilnosti leme *prostor* v besedilnem korpusu Gigafida hitro ugotovimo, da je leksem visoko terminotvoren in nizko frazemotvoren. Od prvih 20 pridevnikov jih 14 tvori s *prostor* terminološko besedno zvezo (natančneje v Kržišnik 2014: 375),⁴ medtem ko so slovarsko zabeleženi samo trije frazemi: *manevrski prostor* (izterminološki), *čigav prostor pod soncem* in *ni prostora za kaj/koga*. Tudi če temu dodamo še *biti, ostati, znajti se v praznem prostoru*, ki je prav tako izterminološki, in stalno zvezo *zunaj časa in prostora* (z varianto *zunaj prostora in časa*, prva v Gigafidi 42 zadetkov, druga 18), ki je v procesu frazeologizacije v pomenu 'brez zveze z resničnostjo, odtrgan od resničnosti', ostane razlika ogromna.

Vzrok za to, da je leksem *prostor* slabo frazemotvoren, je mogoče njegov generaliziran oz. zelo splošen prostorski pomen: ne poimenuje namreč nobenega specifičnega prostora – ne nazadnje je to tudi vzrok za že omenjeno pogosto tvorbo terminov z levim prilastkom, ki *prostor* natančneje specifikira. Kljub temu je nizka frazemotvornost leksema *prostor* presenetljiva, kajti druga značilnost, ki jo kaže njegova pomenska razčlemba, je prisotnost sestavine 'konkretno' v osnovnem pomenu. Pravzaprav ima to sestavino na konceptualni ravni (kot pojmovno/konceptualno sestavino oz. noem) domena PROSTOR sploh, kar pomeni, da gre za tipično konceptualno domeno, ki je praviloma izhodiščna za pomenske preslikave. Na ravni jezikovne uresničitve pa so izrazi tega pomenskega/konceptualnega polja torej tudi idealni kandidati za idiomatizacijo, ki je poleg leksikalizacije najpomembnejša v procesu frazeologizacije. Ko govorimo o izražanju prostora s frazeološkimi jezikovnimi izrazi, moramo upoštevati, da je prostorski izraz lahko tako izhodišče/vir kot tudi rezultat pomenskih premikov in umikov. V prvem primeru opisujemo frazeme, ki poimenujejo neprostorske prostore (*vtepati v glavo komu kaj*), v drugem frazeme s pomenom prostorskih prostorov (*dežela tisočerih jezer*).⁵ Pri zadnjih moramo dopuščati možnost, da frazem izraža prostor tudi z BZ brez prostorskega pomena, čeprav se zdi, da takih ni ravno lahko najti (prim. v 3.1.1 o frazemu *dolg kot ponedeljek*), kar je povezano z že omenjeno konkretnostjo prostora kot koncepta in načelom enosmernosti metaforične preslikave, praviloma v smeri konkretno → abstraktno in ne obratno (Lakoff Johnson 1980: 115).

4 Dalje: besedna zveza = BZ, prosta BZ = PBZ, stalna BZ = SBZ.

5 Piper (2001, na več mestih, npr. 30, 31) operira z izrazoma »prostorska« in »neprostorska lokalizacija«, kar se do velike mere prekriva z našo delitvijo na prostorske in neprostorske prostore, a pri frazemih, katerih prostorski pomen je rezultat, je treba upoštevati, da tak pomen ni obvezno tudi vir, da torej PBZ, ki je izhodišče frazeologizacije, ni obvezno tudi prostorska lokalizacija.

2 Prostorski prostori

Prostorski prostori sicer niso tema tega razmišljanja, vendar frazemov s tem pomenom ne moremo povsem izpustiti, ker so nekateri v frazeologiji deloma problematični s povsem teoretičnega vidika, drugi pa v okviru delitve prostorsko – neprostorsko predstavljajo neke vrste »medprostorskost«.

Večbesedna poimenovanja prostorskih prostorov, praviloma omejenih prostorov tipa *Divji zahod*, *dežela na južni strani Alp*, *velika luža* ali *betonska džungla*, ki imajo konkretni denotat, predstavljajo periferijo frazeologije. Čermák (1985: 205) jih imenuje kvazifrazemi. Nekatero med njimi dodatno problematizira lastnoimenskost, npr. *Bela hiša*, zlasti v primeru, ko le-ta ni povsem jasna, npr. *dežela vzhajajočega sonca* = Japonska v primerjavi z *velika luža* = Atlantski ocean, toda tudi (že) 'ocean sploh'.⁶

Del frazeološko izraženih prostorskih prostorov s pomenom 'omejeni prostor' prehaja med pomenoma 'omejenost' in 'neomejenost', npr. *solzna dolina/dolina solz* 'svet, Zemlja' in 'kraj trpljenja, težav'. Lahko bi rekli, da vsi frazemi, v pomenu katerih je lastnostni del nadrejen prostorskemu, izražajo tudi neomejeni prostor, npr. *levji brlog* 'nepredvidljiv, tvegan, nevaren kraj'. Še več: predvidimo lahko celo njihov prehod med poimenovanja neprostorskih prostorov. Zlahka si tako prehajanje zamislimo za več frazemov, npr. *levji brlog* 'nepredvidljiv, tvegan kraj' → 'združba, skupina nevarnih ljudi' → 'nevarni ljudje' oziroma prehod 'kjer je nevarno' → 'kar je nevarno'. Frazem, ki ima tovrstni prehod že uslovarjen, je *D/divji zahod*: 1. 'zahodni del ZDA, ko ta še ni bil popolnoma civiliziran', in 2. 'kar po nekaterih negativnih značilnostih spominja na ta del ZDA v tistem času' – tako v Slovarju slovenskih frazemov (Keber 2011, dalje SSF), bolje bi bilo '(pravno) neurejeno, kaotično stanje'.⁷ Prim. zglede rabe za oba pomena (če ni drugače navedeno, so vsi zglede iz korpusa Gigafida):

Na resničnem Divjem zahodu Indijanci še zdaleč niso bili edina žrtev nasilne civilizacije kavbojev [...]

Zlobni kavboji so na divjem zahodu naleteli na tri mukajoče ovire. Te bodo kavboje spravljale ob pamet, mlajše gledalce pa v smeh.

Ob Dolenjski cesti na Rudniku že približno deset let obratuje Viatorjeva kvazi veletržnica, kjer se že lep čas dogaja neke vrste tržni divji zahod.

6 Nejasni status odraža tudi zapis z malo ali veliko začetnico.

7 Značilno za »ta del ZDA v tistem času« je bilo ravno pravno neurejeno, kaotično stanje – to je lastnost, ki je spodbudila pomenski razvoj tega frazema.

*Zapokale so kosti, nekaj dolžnikov, okovanih v verige, se je znašlo v avtomobilskih prtljažnikih in pretil je **Divji zahod**.*

Ko govorimo o izražanju prostora v frazeologiji, bi v takih primerih lahko govorili o frazemih, ki izražajo **medprostorske prostore**, in sicer med omejenimi in neomejenimi na eni strani ter prostorskimi in neprostorskimi prostori na drugi.

3 Neprostorski prostori

Prizadevanje, da bi izčrpno odgovorili na vprašanje, katera pomenska polja v okviru neprostorskih prostorov so pokrita s frazeološkimi enotami slovenskega jezika, se pokaže neuresničljivo, celo nesmiselno takoj, ko preberemo Lakoffovo (1993: 216) predvidevanje, »[...] that a great many, if not all, abstract inferences are actually metaphorical version of spatial inferences that are inherent in the topological structure of image-schemas«. Torej bomo poskušali razkriti vsaj principe nastanka ter modelnost v strukturno-semantičnem in konceptualnometaforičnem smislu.

3.1 Nastanek in modelne tvorbe

Frazeološka poimenovanja neprostorskih prostorov lahko nastajajo na dva načina: s **sekundarno metaforizacijo** frazemov, ki poimenujejo prostorske prostore, ali s **primarno frazeologizacijo** PBZ s prostorskim pomenom.

3.1.1 Sekundarna metaforizacija

Sekundarna metaforizacija je nakazana že s frazemi (v 2), v katerih prihaja do večje ali manjše dominanc lastnostnega dela pomena nad prostorskim. Praviloma in tako rekoč avtomatično/sprotno pa sekundarna metaforizacija frazemov, ki poimenujejo prostorske prostore, poteka v smeri PROSTOR → NEPROSTOR, kadar NEPROSTOR = ČAS. Tako je (*pot*) *brez konca in kraja* 'zelo dolga' (prostorska dimenzija), (*govorjenje*) *brez konca in kraja* 'zelo dolgotrajno' (časovna dimenzija), enako *tu pa/in tam* 'ponekod' in 'včasih', v frazeoshemi *od X do X* je prostorski ali časovni pomen odvisen od zapolnitve X-a (*hoditi od mesta/človeka do mesta/človeka – od časa do časa, od leta do leta*).⁸ Fra-

8 Frazeosheme (Menac 2007: 42–66) so zveze, v katerih je frazeologizirana struktura, medtem ko je sestavina zamenljiva, npr. *X pri x-u* 'veliko X-ov' (npr. *človek pri človeku, hiša pri hiši*).

zeološko zanimiv je izraz *dolg kot ponedeljek* 'zelo velik (za člov+) oz. zelo dolg (za člov-)' in 'zelo dolgo trajajoč'. Brez zgodovinske raziskave je smer pomenskega prenosa zaradi pomenske dvojnosti že v sestavini *dolg* mogoče predvideti samo v skladu s siceršnjo tendenco v jeziku v smeri konkr. → abstr. Zato je verjetnejša razlaga o primarni frazeologizaciji PBZ v prostorski pomen, prim. »zleknil se je, njegovi udi so bili dolgi kot ponedeljek«, in nadaljnji sekundarni metaforizaciji v časovni pomen, ki je danes celo frekventnejši in je dobil tudi glagolsko paralelo (*kaj*) *vleči se kot ponedeljek* 'dolgo trajati in biti dolgočasno', prim. »so minevali *kot ponedeljek dolgi dnevi*«, »V originalu je dogajanje počasno in *se vleče kot ponedeljek*«. ⁹

Posebno skupino pri tovrstni sekundarni metaforizaciji predstavljajo frazemi s somatsko sestavino, npr. *pri roki, pred nosom, biti za petami komu*, ki nazorno kažejo obojnost prostora in časa: kar je (prostorsko) blizu (neoddaljeno), je v kratkem času dosegljivo, od sobesedila pa je odvisno, kateri od pomenov bo v prvem planu. Ustaljenost časovnega pomena je različna, kar je razvidno iz slovarjev in rabe v korpusu. Za slovarsko neustaljenost prim. *za petami*, ki mu SSKJ pripisuje prostorski in časovni pomen (*neprestano ji je za petami* 'hodi za njo, jo zasleduje' in *smrt mu je že za petami* 'kmalu bo umrl'), SSF pa samo prostorskega, raba v korpusu seveda izkazuje oba.

Najpomembneje je, da je sekundarno metaforizacijo prostor → čas v besedilih zaslediti tudi pri mnogih frazemih, ki večpomenskosti nimajo ustaljene, kar bi kazalo, da je prehajanje med prostorom in časom avtomatizirano/sprotno. Prim. še frazem *za devetimi gorami* – po SSKJ in SSF samo prostorski pomen 'zelo daleč' – in njegovo rabo v naslednjem sobesedilu: »Kako se je ta bakanalija končala, se še menda spomnimo. Podoben konec čaka tudi to oblast. Neizogibno. Razplet, ki ni „za devetimi gorami“, se bo odvijal v centru prestolnice [...].« Smisel sporočila je: (razplet ni) (časovno) daleč oz. (razplet bo) kmalu. Na neustaljenost časovnega pomena kaže zapis v narekovajih. Na vprašanje, ali je sekundarna metaforizacija v časovni pomen edina, ki v razmerju prostor → neprostor poteka avtomatizirano, tako rekoč brez posebne fiksacije, ¹⁰ je težko odgovoriti brez večje raziskave, čeprav se vsaj na

9 Kakor je nenavadno, frazema *dolg kot ponedeljek* ni najti v slovenskih slovarjih (prim. npr. slovarje na portalu Fran). Razlog za to bi bilo treba še ugotoviti, vsekakor so v gradivu za SSKJ med 74 izpisi za geslo *ponedeljek* kar trije izpisi za frazem: *vleče se kot ponedeljek* (1967), *Pristanišče [...] se vleče kot dolgi ponedeljek* (1967) in *Sestra je suha in dolga kot ponedeljek* (1971). Čeprav je torej razmeroma »mlad« frazem, bi lahko bil vsaj v SSKJ in v Kebrovem SSF.

10 Čeprav je zgledov rabe frazema v časovnem pomenu v korpusu malo, ne gre za enkratne (avtorske) prenovitve, ampak za nekako spontan pomenski razvoj.

podlagi našega gradiva zdaj zdi, da bi odgovor lahko bil pritrديلen. Smiselno pa bi bilo natančneje v korpusu preveriti in premisliti frazeme z dominantnim lastnostnim pomenom, obravnavane v 2.¹¹

3.1.2 Primarna frazeologizacija

Primarna frazeologizacija PBZ s prostorskim pomenom je, če pomislimo samo na zveze z glagoli premikanja, prebsežna, zato jo bomo predstavili z modelnim pristopom. Začetnik tega pristopa v frazeologiji V. M. Mokienko (1980: 40–75) razpravlja o modeliranosti in nemodeliranosti kot eni od lastnosti frazemov in analizira strukturno-semantične modele pomenskega polja ‘biti, tepsti, kaznovati’. S svojimi raziskavami modelnosti sega tudi v diahronijo, a te dimenzije v našem razpravljanju ne bomo upoštevali.¹² Predstavljamo tri modele: *do*+‘del telesa’, *od*+‘čustvo’ in *iti* kam ‘umreti/umirati’ – *biti* kje ‘biti mrtev’.

3.1.2.1 Model *do* + *Sam*₂

Model *do* + *Sam*₂ ‘del telesa’ aktualizira antropocentrični vidik v dojemanju prostorskih dimenzij. Človek je merilo, s katerim se meri svet, njegovo telo je za to vedno pri roki in zadošča ne toliko za merjenje dimenzij zunaj telesa kot predvsem za merjenje notranjega doživljanja, čustvovanja in vrednotenja (za kar druga merila niso zelo uporabna). Človeško telo se členi vertikalno od spodaj navzgor (*do gležnjev, kolen, popka, vratu, zob, ušes*) ali v smeri od površine v notranjost (*do kože, kosti, obisti, srca*), s frazemi pa sta izražena v glavnem dva pomena:

- (a) ‘primerjava glede na pozitivno vrednoteno lastnost’: *kdo ne seči komu do gležnjev/kolen/popka* (v Gigafidi 23-krat tudi *do podplatov*);
- (b) ‘intenzivnost’: (navzgor) *do grla (sit česa/koga), do vratu (zadolžen), do ušes (zaljubljen)*; (navznoter) *do kože (moker), do kosti (premočen, premražen; zebe koga), do obisti (poznati, spoznati koga, biti pokvarjen itd.), do jeter (poznati koga), do srca (ganiti koga, seči komu)*.

11 Ob navedenih somatskih frazemih se recimo ponujata vsaj dva s pomenskega polja ‘čustvovanje’, *pri srcu je komu kako* in *kdo/kaj biti pri srcu komu*, vendar ne smemo spregledati, da v tem primeru ne gre za sekundarno metaforizacijo že obstoječega frazema s prostorskim pomenom.

12 Bomo pa za zapolnitev modela upoštevali tudi nekaj danes redkeje rabljenih frazemov.

3.1.2.2 Model *od* + *Sam*₂

Model *od* + *Sam*₂ ‘čustvo’ je podlaga frazemom z različnim načinom in različno stopnjo idiomatizacije.¹³ Del *od* + ‘čustvo’ vstopa v frazem kot vzrok,¹⁴ katerega posledica je intenzivnost čustva. Razdelimo jih v dve skupini, v prvi modelna tvorba ohranja svoj slovarski pomen in je samo del frazema (gre torej za t. i. frazeološke skupe), v drugi je osamosvojena in idiomatizirana:

- (1) Skupino ločimo na (a) stalne zveze, ki se rabijo v slovarskem (dobesednem) in frazeološkem pomenu, npr. *pihati od jeze*, *zardeti/zardevati od sramu*, *skakati od veselja*, in (b) samo v frazeološkem pomenu, npr. *umreti/umirati od strahu*, *zelen od zavisti* in *pozeleneti od zavisti*, *pogrezniti se sto klatfer globoko (od sramu)*, *ugrezniti se v tla/zemljo (od sramu)*.
- (2) Osamosvojitve in idiomatizacija modela: *od srca* (+Glag, +Prid) ‘(pri)srčno’ oz. ‘zelo’.

V zadnjem primeru sestavina *srce* v model metonimično vstopa s pomensko sestavino ‘čustvo’ oz. ‘pozitivno čustvo’, kakor sploh *srce* vstopa v večino frazemov, vsaj slovenskih. Sem bi verjetno sodil tudi frazem *od vraga/hudiča* s pomenom ‘zelo’, prim. *od vraga (dober itd.)*, le povezava s pomenom ‘čustvo’ je bolj zapletena, vsekakor pa gre v tej sestavini za visoko stopnjo kulturno pogojene konotacije (prim. tudi *iti hudiču v rit* v naslednjem modelu).

3.1.2.3 Model *iti* kam (*v/na/pod* kaj) – biti kje ‘(v/na čem)’

Model *iti kam* (*v/na/pod* kaj) – *biti kje* (*v/na čem*) je med frazemi pomenskega polja ‘smrt’, natančneje, pomenov ‘umreti/umirati’, ‘umoriti koga’, ‘biti mrtev’, verjetno najproduktivnejši. Osnovni glagol je *iti*, včasih ga kot variantna ali edina izbira nadomešča *oditi*, v posameznih frazemih tudi kak drugi glagol premikanja, npr. *leči*; v morebitni kavzativni vzporednici se pojavlja *spraviti*, stanje pa je izraženo z *biti* (kje). Prostorski (smerni) pomen poleg *v kaj* in *na kaj* izraža tudi *pod kaj*, *k čemu*.

- (a) *iti/leči v prerani grob*, *iti v krtovo deželo*, *iti v smrt*, *iti/oditi na oni/drugi svet*;
- (b) *spraviti koga v grob*, *pod rušo*, *na oni/drugi svet*;
- (c) *biti v grobu*, *na onem svetu*, *pod rušo*; *biti tam*, *kjer ni muh*.¹⁵

13 Nastopa tudi v PBZ: *plesati od veselja*, *hirati od žalosti*. Namesto ‘čustvo’ bi bilo morda ustreznejše ‘duševno stanje’, kar je širše. Pomembno je, da gre za intenzivna stanja.

14 Model presega te okvire, prim. *od sile* ‘zelo’ + Prid, +Prisl ali frazem *umreti od čigave roke*. V okviru pomena ‘čustvovanje’ ga izpostavljamo zaradi navezave na konceptualnometaforično analizo v 3.3.

15 Več v Kržišnik 2014: 382; verjetno najboljše nabor slovenskih frazemov tega pomenskega polja, ki pa presega obravnavani model, prim. v Stramljič Breznik 1999: 264–283.

Pomen 'umreti/umirati' oz. 'biti mrtev' se v okviru modela vključuje v hierarhično nadrejeno, glede na nosilca stanja ne več omejeno le na živo+, pomensko polje 'propasti, izničiti se, biti v slabem položaju, stanju'. Vanj (ob nosilcu stanja, omejenem na živo-) sodi tudi podrejeni pomen 'pokvariti se, prenehati delovati'. Od glagolov premikanja se pojavi še *priti*, od kavzativnih še *poslati*.

- (a) *iti v franže, v maloro, v nič, (hudiču) v rit, v tri krasne, v tri pirovske; iti/priti na boben, na kant;*
 (b) *spraviti koga v škripce; poslati koga v maloro, v rit, v tri krasne, v tri pirovske; spraviti koga na boben, na kant;*
 (c) *biti v riti, v škripcih.*

Nekateri iz skupine (a) se pojavljajo tudi kot pragmatični frazemi (*Pojdi v maloro! Pojdi v tri krasne!*). Frazem *Pojdi/-te (hudiču) v rit!* 'izraža veliko omalovaževanje' in kaže kulturološko dimenzijo, morda je njegova prvotna pragmatična funkcija zaklinjanje v smislu *Izniči se! Izgini!, Crkni!*, kar ga neposredno povezuje s pomenskim poljem 'umreti/umirati'.¹⁶

3.2 Poskus konceptualnometaforične analize

Kot že rečeno (v 3), smo upanje, da bi lahko podali kako bolj celovito sliko neprostorskih prostorov v slovenščini, opustili spričo vseobsežnosti prostora kot izhodiščne domene (vira) za metaforične preslikave. Druga, manj ambiciozna, a še dovolj zanimiva možnost je pregledati medsebojno povezanost konceptualnih metafor vsaj tistih konceptualnih polj, ki so bila v slovenski frazeologiji že obravnavana. Kot temeljni semantični koncepti, ki so metaforični, veljajo ČAS, STANJE, SPREMEMBA, VZROK, AKCIJA, NAMEN in SREDSTVO (Lakoff 1993: 222). V 3.1.1 smo ugotovili, da frazemi s prostorskim pomenom v procesu sekundarne metaforizacije praviloma rezultirajo v frazemih s časovnim pomenom. Dejstvo, da se to v besedilih dogaja sprotno, napeljuje na misel, da je prehajanje od prostora k času, kakor ga kaže frazeološko (verjetno pa tudi drugo jezikovno) gradivo, avtomatično in neprestano, tako da je težko o prostoru in času govoriti kot o dveh popolnoma ločenih konceptih. Mogoče bi o času v tem primeru morali govoriti kot o časoprostoru, tj. postoru na časovni način. Vsekakor je ČAS prvi in izhodiščni neprostorski prostor in hkrati metaforični koncept, prek katerega smo skušali najti še druge.

16 Będkowska-Kopczyk (2004: 128–133) te vrste pragmatične frazeme obravnava v skupini »instrumentalnih kletvic«, in sicer tistih, »s pomočjo katerih se govorec prav tako lahko znebi naslovnika iz svojega prostora in ga na primer pošlje v območje genitalij [...], se pravi tja, od koder je prišel« (130).

3.2.1 ČAS

Dve temeljni metafori koncepta ČAS sta izraženi z jezikovnimi, tudi frazeološkimi, sredstvi slovenskega jezika (in tudi drugih evropskih jezikih):¹⁷ ČAS JE PREMIKAJOČI SE PREDMET in ČAS JE DENAR. Za to razmišljanje je relevantna prva, ker zadeva prostor in njegovo dimenzionalnost,¹⁸ prim. *čas povozi koga, čas se izteka, (čigav) čas prihaja, ujeti pravi čas*. Ko se čas ustavi, se fiksira v:

- TOČKO (landmark) v PROSTORU (angl. point in space), na kateri se nahaja človek oz. abstraktni predmet, prim. *na pragu (česa)* '(časovno) pred (čim)' (npr. »kar mora država *na pragu* tretjega tisočletja uresničevati«), ali TOČKI, med katerima se metaforično giblje človek ali abstraktni predmet (torej ZAČETNA TOČKA in CILJ), prim. frazeosHEMA *od X-a do X-a: od časa do časa* 'včasih, občasno' (npr. »Čez dan si *od časa do časa* privoščite kratke, nekajminutne odmore [...]«);
- LOKACIJO (ang. location)¹⁹ (npr. *sredi poletja*), pri čemer kot posebno vrsto LOKACIJE razumemo tudi POSODO (angl. container), torej (manjši) omejeni prostor z vsebino, prim. *skočiti v novo leto, polni delovni čas* (npr. »so skušali čim bolj dobre volje *skočiti v novo leto*«);
- spoj obeh metafor, torej ČAS JE TOČKA V PROSTORU in ČAS JE POSODA, prim. frazeosHEMA *iz X-a v X* 'kar naprej, ves čas, neprestano' (X=časovni izraz: *iz dneva v dan, iz tedna v teden, iz leta v leto*), kjer gre za razumevanje ČASA kot TOČKE (ZAČETNE TOČKE OZ. CILJA) gibanja v prostoru (pomena prostorskih predlogov *iz* in *v* pričata o tem, da ima ta točka obliko POSODE); npr. »dejstvo, da se ne *iz leta v leto*, ampak *iz dneva v dan* v mikroprocesorjih pojavljajo nove zadeve«.

Če je tako, potem naše vedenje o prostoru in premikanju v njem motivira naslednje konceptualne metafore: ČAS JE PREMIKAJOČI SE PREDMET, ČAS JE TOČKA V PROSTORU, ČAS JE LOKACIJA (ČAS JE POSODA).

3.2.2 JEZIKOVNO SPORAZUMEVANJE

Primerjava s strukturno in deloma tudi sestavinsko enakimi frazemi razkrije drugi neprostorski prostor: jezikovno sporazumevanje.

17 Lakoff, Johnson 1980: 7–9, 41–44, 61–68 (zlasti 65–68); Lakoff 1993: 216–218, 243.

18 Kot izkušensko pogojena je ta konceptualna metafora gotovo tudi bolj univerzalna. Več o jezikovno izraženem konceptu ČAS v slovenščini prim. v Kržišnik in Smolić 2000.

19 V tem primeru smo za jasnejše poimenovanje prostora izbrali izraz LOKACIJA (prim. v 1 in op. 3).

ČAS JE PREMIKAJOČI SE PREDMET	BESEDA/JEZIKOVNI IZRAZ JE PREMIKAJOČI SE PREDMET
<i>čas teče/hiti</i> <i>čas se vleče</i>	<i>beseda teče komu</i> <i>vleči besede iz koga</i>
ČAS JE TOČKA V PROSTORU	BESEDA/JEZIKOVNI IZRAZ JE TOČKA V PROSTORU
<i>od časa do časa</i> <i>iz dneva v dan (iz X-a v X) (tukaj: TOČKA V OBLIKI POSODE)</i>	<i>od besede do besede</i>
ČAS JE LOKACIJA (POSODA)	BESEDA/JEZIKOVNI IZRAZ JE LOKACIJA (POSODA)
<i>(sredi poletja)²⁰</i> <i>polni delovni čas</i> <i>skočiti v novo leto</i> <i>iz dneva v dan (iz X-a v X)</i>	<i>obstati/obtičati sredi besede</i> <i>skočiti/skakatii// seči/segati// (v)pasti/(v) padati v besedo komu</i> <i>prazne besede/marnje, izpolniti obljubo/ dano besedo</i>

Mnogi frazemi tega pomenskega polja so uresničitev konceptualnih metafor z izhodiščno domeno PROSTOR, največ jih izraža prostorsko dimenzionalnost (PREMIKANJE), kar je razumljivo, saj je krovna metafora konceptualne domene JEZIKOVNO SPORAZUMEVANJE t. i. prenosniška metafora oz. nazorneje metafora kanala (the conduit metaphor). Reddy (1979), ki jo je prvi opisal, je sliko našega dojetanja jezikovnega sporazumevanja, kakor jo kaže jezikovno gradivo angleškega jezika, opisal takole: govorec vloži vsebino (svoje misli, čustva, občutke) v jezikovni izraz (besedo, BZ, stavek, besedilo) in to »zapakirano« pošlje poslušalcu, ta pa iz jezikovnega izraza (posode – paketa) spet vzame vsebino. Menimo, da je – v povezavi s konceptom ČAS, iz katerega na podlagi frazeološkega gradiva vzpostavljamo paralele – ta opis treba precizirati: primarno ne gre za sliko »poštne pošiljke«, temveč za opis govornega sporazumevanja, kajti govorjenje ima časovno dimenzijo (glede na prostor torej posredno), medtem ko ima pisno sporazumevanje neposredno prostorsko dimenzijo (npr. *brati, razumeti, povedati kaj med vrsticami*). Frazemi govorjenja (dicendi) opisujejo premikanje jezikovnih enot preko govornih organov: jezikovna enota kot posoda tja pride (*kaj pride na jezik komu*), tam je (se uresniči – *imeti kaj na jeziku*) in od tam odide (*kaj uide z jezika komu, kaj pride iz čigavih ust*).²¹ Kot rečeno, je posoda vedno posoda za neko vsebino in ta vsebina je jasno poimenovana v definiciji stavka, ki jo pogosto najdemo v starejših slovnica, zdaj pa je le še bolj ali manj klišejski izraz: *Stavek je z besedami izražena misel* – torej STAVEK JE POSODA ZA MISEL.

20 Nefrazeološki zgled *sredi česa* – po SSKJ v okviru 4. pomena: // ‘za izražanje časa, v katerem se kaj dogaja’ – navajamo kot paralelo k pomenu ‘govorjenje’, kjer je izraz frazeološki.

21 Več o frazemih govorjenja z vidika konceptualnometaforične analize prim. v Kržišnik 2007: 183–203.

3.2.3 MIŠLJENJE

Med frazemi mišljenja (sentiendi) je kar nekaj takih, ki imajo s frazemi govorjenja (dicendi) paralelno strukturo, na konceptualni ravni pa pripovedujejo predzgodbo govorjenja: preden misel napolni posodo (= jezikovno enoto), se mora prebiti skozi središče mišljenja (*glava*) – mora tja priti (*kaj pride/šine v glavo komu*), se tam uresničiti (*kdo imeti kaj v glavi*) in nato napolniti »besedo«; če se ne ubesedi, izgine, se izgubi, je ni več (*kaj uide iz glave komu*). S frazemi mišljenja je konceptualna metafora MISEL JE PREMIKAJOČA SE ENTITETA OZ. MIŠLJENJE JE PREMIKANJE uresničena tudi zunaj tega vzorca, prim. *priti do česa* 'razumeti, doumeti kaj'. Mogoče je torej reči, da je pomensko polje mišljenja tretji frazeološko izražen neprostorski prostor. Tudi tu je najbolj produktivna prostorska dimenzionalnost.

3.2.4 ČUSTVOVANJE

Nekateri zgoraj navedeni somatski frazemi kažejo, da v naivnem (neznanstvenem) pojmovanju kot POSODA pogosto doumevamo ČLOVEKOVO TELO. Pri govorjenju so usta posoda za »besede«, npr. *kaj pride iz čigavih ust*, *imeti polna usta česa*, pri mišljenju je glava posoda za misli, npr. *kaj pride v glavo komu*, *imeti polno glavo česa* – torej so tudi deli telesa pojmovani kot POSODE. In tako pridemo do frazeološko bogatega pomenskega polja 'čustvovanje' in frazemske sestavine *srce*, ki v frazemih slovenskega jezika tako rekoč brez izjeme nastopa kot posoda za čustvo. Frazeološki izrazi konceptualne metafore SRCE JE POSODA ZA ČUSTVA so na primer *kaj privre iz srca komu*, *sram je koga v dno srca*, *na dnu srca*, *v dno srca*. Vprašanje, ali sem sodijo tudi frazemi kot *odpreti srce komu*, *zapreti/zapirati svoje srce*, ali pa bi bolj sodili v SRCE JE PROSTOR ZA ČUSTVA, kamor zanesljivo sodi frazem (*po*) *trkati na srce* (*čigavo/koga*), je bolj kot ne navidezno, saj je POSODA tako ali drugače omejeni PROSTOR, v tem primeru PROSTOR, omejen s človekovim telesom oz. delom telesa. Pomembno je, da je področje čustev (emocije) naslednji (četrti) neprostorski prostor, ki smo ga izpeljali s pomočjo medsebojne (strukturne in sestavinske) povezanosti frazemov in konceptualnih metafor, katerih uresničitvev so.²²

22 Natančneje je preslikava med domenama PROSTOR in ČUSTVA obdelana v Będkowska-Kopczyk 2004: 113–133 in 2009.

3.3 Povezava med modelnostjo in konceptualnometaforično analizo

Kar se v frazeologiji izkaže kot modelna tvorba, ima zagotovo tudi konceptualnometaforično (ali konceptualnometonimično) podlago, zato predvidevamo, da je tako tudi z modelnimi tvorbami, obravnavanimi v 3.1.2.

Model *od* + 'čustvo' v slovenščini (in poljščini) obravnava s konceptualnometaforičnega vidika A. Będkowska-Kopczyk (2011) kot eno od vzročnih (kavzalnih) konstrukcij, in sicer ablativno,²³ ki rezultira tudi v konvencionaliziranih, torej frazeologiziranih, izrazih. Frazeme razlaga kot jezikovni rezultat integracije več konceptualnih domen: čustvo je v njih vzrok za nenadzorovani odziv in vir oz. začetna točka nenadzorovanega vedenja in stanja, npr. *pihati od jeze* 'biti zelo jezen', *umirati od strahu* 'biti zelo prestrašen'. Gre torej za realizacijo konceptualnih metafor ČUSTVO JE VZROK in ČUSTVO JE ZAČETNA TOČKA. Prostorsko dimenzijo, tj. gibanje od kod, predstavlja zadnja.

Model *iti kam* 'umreti/umirati' predstavlja uresničenje metafore UMIRANJE JE SPREMEMBA, pri čemer SPREMEMBA JE PREMIKANJE (MED PROSTORI *iti na oni svet* ali MED TOČKAMI V PROSTORU *iti pod rušo*), in model *biti kje* 'biti mrtev' je SMRT/MRTVOST JE STANJE (PO SPREMEMBI), pri čemer STANJE JE PROSTOR/LOKACIJA.

Model *do* + 'del telesa' je mogoče interpretirati v okviru orientacijske metafore, ki je prav tako prvinsko (dimenzionalno) prostorska. Frazeološki zgledi so uresničitev tako kvantitativne dimenzije VEČ JE GOR(I)/MANJ JE DOL(I), npr. *zaljubljen do ušes* 'biti zelo zaljubljen', kot tudi kvalitativne DOBRO JE GOR(I)/SLABO JE DOL(I), npr. *kdo₁ ne seči komu₂ (niti) do gležnjev/kolen* 'kdo₁ ne biti tako dober kot kdo₂' oz. 'kdo₁ biti mnogo slabši kot kdo₂'. Zveze tipa *do kože moker, do kosti premražen, poznati do obisti* so uresničitev orientacijske metafore INTENZIVNOST JE NAVZNOTER.

4 Zaključek

Kot smo omenili v 3.2, Lakoff (1993: 222) navaja kot temeljne semantične koncepte, ki so metaforični, ČAS, STANJE, SPREMEMBA, VZROK, AKCIJA, NAMEN IN SREDSTVO. S tremi modelnimi tvorbami so pokriti trije: STANJE, SPREMEMBA in VZROK, koncept ČAS pa je v razmerju do koncepta PROSTOR v okviru izkušensko pogojene metafore strukturiran tako rekoč identično, kar izkazuje tudi

23 Poleg te še instrumental vzroka (samo v poljščini *kipieć radością*) in elativ (v slovenščini npr. *iz ljubezni do koga/česa*).

frazeološko gradivo. Iz konceptualnometaforične strukture ČASA kot primarnega neprostorskega prostora smo izpeljali še tri frazeološko izražene neprostorske prostore, in sicer jezikovno sporazumevanje (zlasti govorjenje), mišljenje in čustvovanje.

Viri in literatura

- ANIĆ, Vladimir, 2000: *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- APRESJAN, Jurij D., 1974: *Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskie sredstva jazyka*. Moskva: Nauka.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2004: *Jezikovna podoba negativnih čustev v slovenskem jeziku*. Ljubljana: Študentska založba.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2009: Telo in čustva v slovenskih jezikovnih metaforah z vidika kognitivnega jezikoslovja. Mateja Pezdirc Bartol (ur.): *45. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Telo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Zbornik predavanj. Ljubljana: Znanstvena založba Univerze v Ljubljani. 30–37.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2011: Emotions as causes of human behavior in Polish and Slovene. Laura A. Janda, Marcin Grygiel (ur.): *Slavic Linguistics in a Cognitive Framework*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 251–270.
- BALAŠOVA, Elena A., 2004: Naivnaja kartina mira slovencev: socio- i etnolingvističeskij podhod. Erika Kržišnik (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti* (Obdobja 22). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 3–17.
- ČERMÁK, František, 1985: Frazeologie a idiomatika. Josef Filipec, František Čermák (ur.): *Česká lexikologie*. Praha: ACADEMIA, nakladatelství Československé akademie věd. 166–236.
- DEUTER, Margaret, BRADBERRY, Jennifer, TURNBULL, Joanna (ur.), 2015: *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. 9th edn. Oxford: Oxford University Press.
- DUDEN. URL: <http://www.duden.de/woerterbuch> (vpogled: maj 2015).
- Fran = *Fran: slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. URL: www.fran.si (vpogled: maj, junij 2015).
- Gigafida = Korpus Gigafida. URL: www.gigafida.net (vpogled: maj, junij 2015).
- KEBER, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2007: »Metafore«, v katerih govorimo v slovenščini frazeološko- konceptualnometaforična analiza frazemov govorjenja. Erika Kržišnik, Wolfgang Eismann (ur.): *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko. 183–203.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2014: Izražanje prostora v slovenski frazeologiji. *Slavistična revija* 62/3. 375–384.

- KRŽIŠNIK, Erika, SMOLIĆ, Marija, 2000: »Slike« časa v slovenskem jeziku. Irena Orel (ur.): *36. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 7–19.
- LAKOFF, George, ²1993: The contemporary theory of metaphor. Andrew Ortony (ur.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 202–251.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- MENAC, Antica, 2007: *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- MOKIENKO, Valerij M., 1980: *Slavjanskaja frazeologija*. Moskva: Vysšaja Škola.
- PIPER, Predrag, 2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- REDDY, Michael J., 1979: The Conduit Metaphor: A case of frame conflict in our language about language. Andrew Ortony (ur.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–1991. Ljubljana: DZS. URL: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>.
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena, 1999: *Prispevki iz slovenskega besedoslovja*. Maribor: Slavistično društvo Maribor (Zora 7).
- Wahrig 1982 = *Der kleine Wahrig Wörterbuch der deutschen Sprache*. München: Mosaik Verlag GmbH.